

JIZZAX UEZDINING TASHKIL QILINISHI VA BOSHQARUV TIZIMI.

Abduraimov Doston

Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti o'qituvchisi.
dostonabdurayimov58@gmail.com

Jizzax uezdining tashkil topishini faqat ma'muriy-hududiy bo'linish tarixiga tenglashtirish masalaning mazmunini toraytiradi. Bu jarayon harbiy zabt, chegarani mustahkamlash, yo'l va suv tizimini nazoratga olish, mahalliy boshqaruv institutlarini qayta moslashtirish hamda aholini statistik-huquqiy birliklarga ajratish kabi bir necha qatlamli siyosiy amaliyotlar kesishgan nuqtada yuz berdi. Jizzax XIX asr o'rtalarida Buxoro amirligining shimoliy yo'nalishdagi tayanch qal'alaridan biri bo'lib, Samarqand va Buxoro sari boruvchi yo'llar ustidan nazorat o'rnatish imkonini bergan. Shuning uchun 1866-yil voqealari keyingi uezd tarixiga hududni imperiya boshqaruv xaritasiga kiritishning boshlang'ich bosqichi sifatida qaralishi kerak.^[1]

Jizzax qal'asi haqidagi harbiy bayonlarda shahar Ura-Tepa voqealaridan keyin Buxoro hukmdori qo'lida qolgan eng muhim nuqtalardan biri sifatida tasvirlanadi. Qal'aning Jilontog' darasi shimolida joylashgani, cho'l tomondan keladigan yo'llarni, ayniqsa Samarqand va Buxoro yo'nalishini ushlab turgani bejiz ta'kidlanmagan. Bunday joylashuv Jizzaxni oddiy aholi maskanidan ko'ra kengroq vazifaga ega siyosiy-harbiy tugunga aylantirgan. Keyingi uezd markazining aynan shu yerda shakllanishi tasodifiy emas: imperiya boshqaruvi uchun eng avvalo harakat yo'llari, qal'a, bozor va suv resurslari bir nuqtada jamlangan hududlar ma'muriy markazga aylantirilgan.

Jizzaxning amirlik davridagi mavqeini ikkita omil belgilagan: qal'a sifatidagi harbiy ahamiyat va vo'ha bilan dasht tutashgan nuqtadagi kommunikatsion vazifa. Qal'aning devor, xandaq va tashqi mudofaa elementlari bilan mustahkamlanganligi shahar makonining o'zi harbiy mantiqqa bo'ysunganini ko'rsatadi. Bunday makonda bozor, darvoza, suv yo'li va aholi joylashuvi ham xavfsizlik nuqtayi nazaridan tartiblangan. 1866-yildan keyin ayni makonning siyosiy ma'nosi o'zgardi: u endi Buxoro mudofaasining chegaraviy nuqtasi emas, Rossiya imperiyasining ichkari Turkistonni idora qilishga xizmat qiladigan tayanchiga aylandi.

Qal'a egallangach Jizzax darhol odatdagi fuqaroviy shahar sifatida boshqarilmadi. Yangi egallangan hududlarda imperiya amaliyoti odatda harbiy boshliq, garnizon, vaqtinchalik komendantlik nazorati va ehtiyotkor moliyaviy hisob orqali yuritilgan. Jizzaxda ham dastlabki vazifa lavozimlarni taqsimlash emas, urushdan keyingi shaharni tartibga keltirish, aholi va mol-mulkni qayta hisobga olish, bozorni ishlatish, yo'l va suvdan foydalanishni nazoratga olish edi. Shu jihatdan uezd boshqaruvi harbiy egallashning tugashi emas, uning ma'muriy-huquqiy davomidir.

Bu jarayonda eski mahalliy institutlar birdan yo'qolib ketmadi. Bek hokimiyati tugatilgan bo'lsa-da, jamoa hayoti oqsoqol, mirza, mirob, qishloq vakili va diniy obro' egalari orqali davom etdi. Imperiya ma'muriyati joydagi til, odat, suv navbati, soliq taqsimoti va qishloq munosabatlarini bevosita bilmagani uchun mahalliy vositachilarga tayanishga majbur edi. Natijada Jizzaxda ikki qatlamli boshqaruv shakllandi: yuqorida rus harbiy-ma'muriy apparati, pastda esa mahalliy vositachilar tizimi. Uezdning keyingi boshqaruv amaliyotini aynan shu ikki qatlam o'rtasidagi munosabat orqali tushunish mumkin.

Jizzax uezdining ma'muriy shakllanishi 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi bilan yangi bosqichga o'tdi^[2]. General-gubernatorlik harbiy-siyosiy hokimiyatni fuqaroviy idora ko'rinishida yurituvchi tizim edi. Unda general-gubernator, viloyat harbiy gubernatori, uezd boshlig'i va quyi mahalliy pog'onalar bir zanjirga ulanadi. Uezd shu zanjirning eng muhim amaliy bo'g'ini bo'lib, hududni hisobga olish, soliq yig'ish, tartibni saqlash, yo'llarni kuzatish va mahalliy jamoalarni imperiya me'yorlariga moslashtirish vazifasini bajargan.

1868-yildan keyingi siyosiy o'zgarishlar Jizzaxning hududiy maqomini yanada aniqlashtirdi. Samarqand egallanishi va Zarafshon hududida yangi boshqaruv tartibi shakllanishi Jizzaxni eski amirlik chegarasidagi qal'adan Samarqand bilan Sirdaryo yo'nalishlari orasidagi ma'muriy bog'lovchi nuqtaga aylantirdi. Eski siyosiy chegaralar imperiya idoraviy chegaralari bilan mos kelmaganligi sababli qishloqlar, ovullar, suv havzalari, bozor va yo'l yo'nalishlari qayta tasniflandi. Shu tariqa

Jizzax uezdi harbiy jihatdan bosib olingan makonni muntazam boshqariladigan hududga aylantirish natijasida shakllandi.

1886-yilgi 'Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom' Jizzax uezdining maqomini huquqiy jihatdan mustahkamladi. Nizomda Samarqand oblasti Samarqand, Kattaqo'rg'on, Xo'jand va Jizzax uездlaridan iborat ekani ko'rsatiladi; uезд chegaralarini mahalliy sharoitni hisobga olgan holda belgilash va o'zgartirish vakolati general-gubernatorga tegishli deb qayd etiladi.^[3] Bu qoida Jizzax viloyat boshqaruvi ichidagi barqaror ma'muriy-hududiy birlik sifatida rasmiylashdi.

1886-yilgi Nizomning amaliy mazmuni markazlashtirishda edi. O'lka general-gubernator orqali, viloyat harbiy gubernator orqali, uезд esa uезд boshlig'i orqali boshqarildi. Bunday tuzilma mahalliy hayotni to'g'ridan-to'g'ri imperiya qonunchiligiga bo'ysundirishdan ko'ra, uni nazorat qilinadigan bo'g'inlar orqali idora etishga asoslangan. Jizzaxda uезд boshlig'i tartib, soliq, volost ishlari, yo'l xavfsizligi, shikoyatlar va mahalliy saylovlarni birgalikda kuzatib boruvchi amaliy hokimiyat vakili edi.

Samarqand oblasti tarkibidagi Jizzax uezdi viloyatning shimoli-g'arbiy va yo'lbo'yi hududlarini nazorat qilgan tayanch bo'lib qoldi. Samarqand markaziy idora, savdo va siyosiy og'irlikni o'zida jamlagan bo'lsa, Jizzax voha, tog' oldi va dasht chegarasida joylashgani uchun harbiy va xo'jalik nazoratining kesishgan nuqtasiga aylandi. Uезд boshlig'i viloyat boshqarmasiga aholi soni, soliq tushumi, yer-suv, ko'chmanchi va o'troq aholi nisbati, sud va politsiya ishlari haqida ma'lumot yetkazib turardi. Bunday hisobotlar hududni 'bilish orqali boshqarish' mexanizmini yuzaga keltirdi.

Jizzax uездini o'rganishda Koturenkoning aholi punktlari haqidagi materiali alohida ahamiyatga ega. U 'Jizzax uездining aholi yashaydigan joylari'ni faqat shahar markazi bilan cheklamay, qishloqlar, yo'l bo'yidagi punktlar va turli xo'jalik maskanlari majmui sifatida ko'rsatadi.^[4] Bu ma'lumot uездni qog'ozdagi chiziq emas, bir-biriga suv, yo'l, bozor va jamoa aloqalari orqali bog'langan murakkab makon sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Statistik materiallar Jizzax uezdi boshqaruvining yana bir qirrasini ochadi. N. A. Maev tahriridagi Turkiston statistik to'plamlari o'lka ma'muriyati uchun axborot yig'ishning muhim vositasi bo'lgan: ular aholining joylashuvi, xo'jalik shakllari, yo'llar, shaharlar, qishloq birliklari va iqtisodiy jarayonlarni idoraviy ko'rinishda qayd etadi.^[5] Bunday hujjatlar xolis oynaga o'xshab ko'rinishi mumkin, ammo ular boshqaruv ehtiyoji uchun yaratilgan. Shuning uchun ulardan foydalanishda raqamlarning o'zi bilan birga, ularni yuzaga keltirgan idoraviy maqsad ham tahlil qilinishi kerak.

Uездning quyi boshqaruv tizimi volost, qishloq va ovul pog'onalari orqali ishladi. Rasmiy tilda bu pog'onalar mahalliy o'zini o'zi boshqarish unsurlarini saqlagandek tuyuladi. Amalda esa volost boshqaruvchisi, oqsoqol yoki ovul boshlig'i uезд apparatiga bog'langan vositachiga aylandi. Ular aholi ro'yxati, soliq taqsimoti, suv navbati, yo'l va ko'prik majburiyatlari, mayda nizolar va jamoa qarorlarini rasmiy shaklga keltirgan. Demak, Jizzax uездida boshqaruv rus amaldori bilan cheklanmagan; u mahalliy vositachilar tarmog'i orqali kundalik hayotga kirib borgan.

Volost boshqaruvi Jizzaxning tabiiy-xo'jalik xilma-xilligini bitta idoraviy qolipga solishga urindi. Tog' oldi qishloqlari, sug'oriladigan voha hududlari, dashtdagi yarim ko'chmanchi ovullar va shahar bozori bir xil boshqaruv usuliga sig'mas edi. Bir joyda suv navbati hal qiluvchi masala bo'lsa, boshqa joyda yaylov, qishlov yoki chorva yo'llari ko'proq ahamiyat kasb etgan. Rasmiy apparat esa bu farqlarni soliq, ro'yxat, chegara va hisobot tiliga o'tkazishga harakat qildi.

Yangiqo'rg'on volostiga oid yer-soliq materiallari Jizzax uездidagi boshqaruvning qishloq darajasida qanday ishlaganini ko'rsatadi. N. Virskiyning ushbu volost bo'yicha ocherki yer maydoni, xo'jalik birliklari, soliq bazasi va mahalliy aholi tarkibiga oid ma'lumotlarni pozemelno-podat ishlar asosida tahlil qiladi.^[6] Bu manba aynan shuning uchun qimmatli: u Jizzax uездining ma'muriy tarixini umumiy gapdan olib chiqib, volost miqyosidagi real hisob va nazorat mexanizmini ko'rsatadi.

1904-1905-yillar ma'lumotlari asosida tuzilgan M. M. Virskiy ro'yxati esa Samarqand oblastidagi aholi punktlari tarmog'ini aniqroq ko'rish imkonini beradi.^[7] Jizzax uezdi uchun bunday ro'yxatlar qishloq nomlari, aholi joylashuvi, volost tarkibi va markaz bilan chekka hududlar o'rtasidagi farqni ko'rsatishda muhim. Shu bilan birga, joy nomlarining ruscha hujjatlarga ko'chirilishi ayrim fonetik o'zgarishlar, qisqartirishlar va idoraviy moslashtirishlarni keltirib chiqarganini ham yodda tutish lozim.

Aholi tarkibi Jizzax uezdi boshqaruvini murakkablashtirgan asosiy omillardan biridir. 1897-yilgi birinchi umumimperiya aholi ro'yxati Samarqand oblastiga doir alohida jildda e'lon qilingan bo'lib, u uездlar kesimida aholi soni, shahar-qishloq nisbati, jinsiy tarkib va boshqa ko'rsatkichlarni beradi.^[8] Demoscope ma'lumotlarida Jizzax uezdi bo'yicha umumiy aholi 222 mingdan ortiq, shahar aholisi esa alohida ko'rsatiladi.^[9] Bu raqamlar uезд boshqaruvi kichik qal'a atrofi bilan cheklanmaganini, aksincha, keng vo'ha-dasht makonini qamrab olganini anglatadi.

Aholining etnik va xo'jalik xilma-xilligi sud va soliq ishlarida yaqqol sezilgan. O'troq qishloqlar uchun yer, suv, hosil va meros masalalari ustun bo'lsa, chorvador guruhlar uchun yaylov, qishlov, ovul chegarasi va chorva yo'li muhim edi. Uезд apparati bularning barchasini yozma ro'yxat va hisobotga kiritishga urindi. Biroq rasmiy daftar mahalliy hayotning barcha nozik tomonlarini qamrab ololmagan. Shuning uchun statistika va ro'yxatlarni faqat raqamlar yig'indisi emas, kolonial idora hayotni qanday ko'rganining belgisi sifatida ham tahlil qilish zarur.

Sud tizimida imperiya tartibi bilan mahalliy huquqiy an'analar yonma-yon mavjud bo'ldi. Turkiston sharoitida rus sud idoralari bilan xalq sudlari, qozi va biylar faoliyati bir davrning o'zida ishlagan. Tashqi tomondan bu mahalliy an'analarni hisobga olgandek ko'rinsa-da, ularning faoliyati uезд va viloyat apparati nazoratidan tashqarida emas edi. Jizzax kabi turli turmush shakllari tutashgan hududda shariat, odat huquqi, jamoa kelishuvi va imperiya qonunchiligi o'rtasida doimiy muvozanat izlangan.

Jizzax uездining kolonial mohiyati aynan shu nuqtalarda ko'rinadi. Mahalliy institutlar shaklan saqlangan bo'lsa-da, ularning siyosiy mazmuni o'zgardi. Oqsoqol, mirob, volost boshqaruvchisi va xalq sudyasi an'anaviy hayotga yaqin lavozimlar edi; endi esa ular yuqori idoraviy nazoratga ulangan vositaga aylandi. Jamoa o'z muammosini o'zi hal qilayotgandek ko'ringan vaziyatda ham qaror uезд apparati tomonidan tasdiqlanishi, tekshirilishi yoki bekor qilinishi mumkin edi.

Boshqaruvdagi uzilishlar va mahalliy moslashuvni e'tibordan qoldirish bandni quruq ma'muriy tarixga aylantirib qo'yadi. Qog'ozda belgilangan vakolatlar joylarda suv navbati, yaylov, qarindoshlik, bozor manfaati va diniy nufuz bilan to'qnashgan. Uезд boshlig'i uchun bu masalalar tartib va hisobot tili bilan ifodalangan bo'lsa, mahalliy aholi uchun ular kundalik tirikchilik masalasi edi. Shuning uchun Jizzax uezdi boshqaruvi doimiy buyruq ijrosi emas, muzokara, moslashuv va ba'zan yashirin qarshilik maydoni sifatida ham talqin qilinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. 1866-yilda Jizzax shahrining olinishi. General Romanovskiyning 1866-yil 1-noyabrdagi ma'lumotidan. - 110-117-b.
2. Положение об управлении Туркестанского края: утв. 12 июня 1886 г. - Санкт-Петербург, 1886. - С. 649-703; ст. 4-5.
3. Положение об управлении Туркестанского края: утв. 12 июня 1886 г. - Санкт-Петербург, 1886. - С. 649-703; ст. 4-5.
4. Котуренко. О населенных местах Джизакского уезда // Ежегодник Туркестанского края. - Т. 1. - Санкт-Петербург, 1872. - С. 213-230.
5. Материалы для статистики Туркестанского края: Ежегодник / под ред. Н. А. Маева. - Вып. IV. - Санкт-Петербург: Туркестанский статистический комитет; А. Траншель, 1876. - [4], 313, 204 с.
6. Вирский Н. Очерк Яны-курганской волости Джизакского уезда Самаркандской области по данным поземельно-податных работ // Справочная книжка Самаркандской области. - Вып. X. - Самарканд, 1912.
7. Вирский М. М. Список населенных мест Самаркандской области: по сведениям 1904 и 1905 гг. - Самарканд: Типо-литография «Труд», 1906.
8. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. LXXXIII: Самаркандская область / под ред. Н. А. Тройницкого. - Санкт-Петербург, 1905. - [4], XII, 147 с.
9. Демоскоп Weekly. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года: Самаркандская область, Джизакский уезд.